

Banu Başer. *Tarihî Kırım Türkçesinde Fiil: Kırım Diplomatik Yarlıkları*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2023, 722 s., ISBN 978-975-17-5625-1, <https://tdk.gov.tr/tarihi-kirim-turkcesinde-fiil-kirim-diplomatik-yarliklari>.

MEHMET ARPACI

Kırlareli niversitesi.

(arpacimehmet@yandex.com), ORCID: 0000-0002-4476-7233.

“ ” Arpacı, Mehmet. “Banu Başer. Tarihî Kırım Türkçesinde Fiil: Kırım Diplomatik Yarlıkları.” *Zemin*, s. 7 (2024): 184-189.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12518638>.

Tarihî Kırım Türkçesinde Fiil: Kırım Diplomatik Yarıkları adlı eser, Banu Başer'in 2019 yılında tamamladığı doktora tezinin gözden geçirilmiş, yeni yayınlar göz önünde bulundurularak güncellenmiş ve kitaplaştırılmış hâlidir. Çalışma *Ön Söz, Giriş, Birinci Bölüm, İkinci Bölüm: Yapı Açısından Fiiller, Üçüncü Bölüm: Çekim Açısından Fiiller, Dördüncü Bölüm: Metinler, Sonuç ve Değerlendirme, Dizin ve Kaynaklar* bölümlerinden oluşur.

Çalışmada incelenen belgeler ilk olarak Rus şarkiyatçı V. V. Vel'yaminov-Zernov (ö. 1904) tarafından, Hüseyin Feyizhanov'un yardımlarıyla 1864 yılında St. Petersburg'da neşredilmiştir.¹ Bu neşriyatta, belgeler orijinal biçimlerinden hareketle matbu harflerle yeniden dizdirilmiştir. Bu geniş külliyat, içerisinde Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı, Lehistan-Litvanya Birliği, İsveç Krallığı gibi devletlerle yaptığı diplomatik yazışmaları içerir. Bu belgeler, içinde emir/rica bulunduran *yarlıkların* (ferman), herhangi bir konu hakkında bilgi edinmek veya bilgi vermek amacıyla yazılan *hatların* (mektup) ve barış antlaşmaları olan *ahdname/sartnamelerin* bulunduğu hacimli bir külliyattır. İçinde 378 adet belgenin bulunduğu bu külliyat, Türkiye'de ilk olarak A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu tarafından, belgelerin dili ve üslubuyla ilgili bilgi veren açıklamalar ve tanıtım yazılarıyla birlikte yayımlanmıştır.² Bu külliyat 2017 yılında Faysal Okan Atasoy tarafından³ eserin girişindeki gramer notları ile birlikte Latin harflerine aktarılmıştır (I. cilt). Bu çalışmada ayrıntılı bir dizin de mevcuttur (II. cilt).

Tarihî Kırım Türkçesinin ilk tabakasını on birinci yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde görülmeye başlayan Kuman/Kıpçak kavimleri ve bu kavimlerin konuştuğu dil oluşturur. Bu Türkçe Kırım'ın on üçüncü yüzyılda Altın Orda idaresine girmesiyle bölgede yazı dili olarak teşekkül etmiş ve Kırım Hanlığı yıkılıncaya kadar (on sekizinci yüzyıl) kullanılmıştır. Bu yazı dili, Kırım Hanlığı'nın kurulduğu dönemde Kıpçak Türkçesi ve Altın Orda'nın resmî yazı dilinde de görülen Harezmi Türkçesi dil özelliklerinin görüldüğü karma bir yapıdadır.

---

1 V. V. Vel'yaminov-Zernov, *Materialy Dilya İstorii Krımskago Hanstva İzveçenmya, Po Rasporjajeniyu İmperatorskoy Akademii Nauk', İz Moskovskago Glavnago Arhiva Ministerstva İnostrannih* (Sankt Peterburg, 1864).

2 V. V. Velyaminov Zernov, *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar ve Hatlar*, haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov (Ankara: TTK, 2009).

3 V. V. Velyaminov Zernov, *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar)* (I. Cilt: Metin, II. Cilt: Dizin), haz. Faysal Okan Atasoy (Ankara: TDK, 2017).

On beşinci yüzyılın sonlarından itibaren ise Tarihî Kırım Türkçesi, Osmanlı'nın siyasi nüfuzunun etkisiyle Osmanlı Türkçesi dil özelliklerinin giderek arttığı zengin bir yazı dili olarak gelişimini sürdürür. Tarihî Kırım Türkçesiyle kaleme alınmış resmî belgelerin dil özelliklerinin ayrıntılı olarak ortaya konması, bölgede uzun bir süre kullanılmış olan bu zengin yazı dilinin genel Türk dili tarihi içindeki yerini belirlemede önem arz edecektir.

Tarihî Kırım Türkçesinde Fiil: Kırım Diplomatik Yarıkları adlı kitabın *Ön Söz* bölümünde Tarihî Kırım Türkçesinin oluşumu hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Bu süreçte Altın Orda yazı dilini etkileyen Uygur-Karlık lehçesinin Altın Orda aracılığıyla Kırım'a taşındığına ve bölgede yaşayan hâkim Kıpçak unsurlarıyla karışarak karma bir dil yapısı oluşturduğuna dikkat çekilmiştir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiiyetine girmesi sonrasında ise Tarihî Kırım Türkçesinin Osmanlı Türkçesi etkisinde kalmaya başladığı, böylelikle bu bölge dilinin Uygur-Kıpçak-Oğuz lehçe özellikleri gösteren özel bir yapı teşkil ettiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte çalışmanın önemine istinaden, Tarihî Kırım Türkçesinin fiil gramerinin henüz yapılmadığı ve bu çalışmayla ilgili dil malzemesinden derlenen fiillerin söz varlığı ile yapım ve çekim morfolojisi açısından art ve eş zamanlı olarak incelendiği belirtilmiştir.

Giriş bölümü *Çalışmanın Alanı ve Kapsamı*, *Çalışmanın Evreni ve Örneklemi* ile *Çalışmanın İnceleme Yöntemi* alt başlıklarından oluşur. *Çalışmanın Alanı ve Kapsamı* alt başlığında çalışmanın ana kaynağını, V. V. Vel'yaminov-Zernov'un 1864 yılında St. Petersburg'da neşrettiği ve 2009 yılında A. Melek Özyetgin ile İlyas Kemaloğlu tarafından (Ankara, TTK Yayınları) yeniden yayımlanan külliyatta yer alan 50 *diplomatik yarığın* oluşturduğu belirtilmiştir. Söz konusu 50 yarığın tarih aralığı Tarihî Kırım Türkçesinin 170 yıllık dönemini (1574-1742 tarihleri) kapsamaktadır. Buna göre bu tarih aralığının, dönem dilinin ses, yapım ve çekim unsurlarının ve belgelerin yazım özelliklerinin ne gibi değişimlere uğradığının tespitinde önemli bir süreç olduğuna dikkat çekilmiştir.

Çalışmanın Evreni ve Örneklemi alt başlığında, incelenen dil malzemesinin söz konusu belgelerden tespit edilen fiiller olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte Kırım Hanlığı'nın resmî yazışma geleneği ile üretilen *yarıklarmın*, Osmanlı Devleti'ne gönderilen *bitiğlere*⁴ kıyasla Altın Orda ve Kıpçak Türkçesi özelliklerini

4 *Bitig*, Altın Orda diplomatikası aracılığıyla Kırım Hanlığı'na geçen ve herhangi bir konuda bilgi alıp vermek amacıyla yazılan resmî veya özel mektuplara verilen addır. Kırım diplomatikasında

çok daha fazla sergilediği ve bu sebeple eserde incelenmek üzere bu *yarlıkların* tercih edildiği vurgulanmıştır. Ayrıca yarlıkların, edebî üslupla yazılan metinlere nazaran daha fazla fiil içerdiği ve böylelikle Tarihî Kırım Türkçesi fiil söz varlığı ile yapım ve çekim morfolojisi bakımından zengin bir dil malzemesi oluşturduğuna işaret edilmiştir. Bu başlıkta, incelenen yarlıkların hangi Kırım Hanı döneminde yazıldığı ve belgelerin yazılış tarihleri tablo şeklinde verilmiştir.

Çalışmanın İnceleme Yöntemi alt başlığı ise incelenen yarlıklardan tespit edilen fiil malzemesinin Eski Türkçe, Orta Türkçe (Harezmi, Memlük-Kıpçak ve Altın Orda sahası), Çağatay Türkçesi dönemine ve Çağdaş Kırım sahasına ait hangi sözlük ve gramer çalışmaları vasıtasıyla art ve eş zamanlı olarak incelendiği hakkında bilgi vermektedir.

Çalışmanın ana bölümü, dört ana başlığa ayrılmıştır. *Birinci Bölümde*, ilk olarak Kırım coğrafyasının genel tarihi ile Kırım Hanlığı'nın siyasi tarihi ana hatlarıyla ele alınmıştır. Devamında Tarihî Kırım Türkçesinin oluşumunda rol oynayan önemli siyasi ve sosyo-kültürel olaylara değinilmiş ve bu döneme ait belgeler, "Edebî Eserler" ve "Resmî Yazışmalar" olmak üzere iki başlıkta değerlendirilmiştir.

İkinci Bölüm: Yapı Açısından Fiiller ana başlığı, kaynak alınan 50 yarıktan tespit edilen fiil malzemesinin basit, türemiş ve birleşik fiiller alt başlıklarıyla incelendiği bölümdür. "Basit Yapıdaki Fiiller" bölümünde, söz konusu fiiller tarihî Türk dili sahasında tanıklanan ilk biçimiyle ve varsa Çağdaş Kırım Türkçesindeki biçimiyle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. "Türemiş Yapıdaki Fiiller" bölümü, "İsimden Türemiş Fiiller", "Fiilden Türemiş Fiiller" ile "Fiilden Türemiş İsimler (Fiilimsiler)" alt başlıklarıyla Tarihî Kırım Türkçesi dil malzemesinde görülen fiil türetme morfolojisinin incelendiği bölümdür. Bu bölümün "Zarf-Fiil" alt başlığında, ilk biçimlerini Eski Türkçe dönemine ait metinlerden tanıklayabildiğimiz ve gramer kitaplarında *Asıl Zarf-Fiil Ekleri* (s. 199-236) olarak adlandırılan zarf-fiil eklerinin (9 adet) yanında, kuruluşu *sıfat-fiil eki*, *iyelik eki*, *hâl eki* ve çeşitli *edatlardan* teşekkül eden *Birleşik Zarf-Fiil Ekleri* (16 adet) (s. 236-261) de tasnif edilerek incelenmiştir.⁵ "Fiilden Türemiş

bitig kelimesi zamanla kullanımdan düşmüş, on altıncı yüzyıl itibarıyla bu kelime yerine *hat* terimi yaygın olarak kullanılmıştır.

⁵ Belgelerden tespit edilen zarf-fiil eklerinin tamamı, isim-fiil ve sıfat fiil ekleri ile birlikte *Sonuç ve Değerlendirme* bölümünde tablo olarak verilmiştir (s. 636).

Fiiller” alt başlığında ise Tarihî Kırım Türkçesinde yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiiller verilmiştir.

Üçüncü Bölüm: Çekim Açısından Fiiller ana başlığı “Fiil Çekiminde Kişi ve Sayı” ile “Fiil Çekiminde Zaman ve Kip” alt başlıklarından oluşur. “Fiil Çekiminde Kişi ve Sayı” alt başlığı zaman ve kip eklerinin bünyesinde bulunan kişi eklerinin tasnif edilip (zamir kökenli kişi ekleri, iyelik kökenli kişi ekleri, emir kipi kişi ekleri) örneklerle verildiği bölümdür. “Fiil Çekiminde Zaman ve Kip” bölümü ise “Bildirme Kipleri,” “Tasarlama Kipleri” ve “Fiillerde Birleşik Çekim” alt başlığından oluşan bölümdür. Bu bölümde, yarlıklarda geçen zaman ve kip eklerinin çekimleri tablo olarak gösterilmiştir. Aynı zamanda art ve eş zamanlı olarak ele alınan eklerin tarihî Türk lehçelerinde ve Çağdaş Kırım Türkçesindeki biçimi hakkında bilgi verilmiştir. İncelenen yarlıklardaki belirli eklerin (ör. öğrenilen geçmiş zaman eki) kullanım sıklığı da sayısal değerlerle tablo şeklinde verilmiştir (s. 323).⁶

Dördüncü Bölüm: Metinler ana başlığında, çalışmanın kaynağını teşkil eden 50 diplomatik yarlığın Latin harflerine (s. 19’da bulunan çeviri yazı ve harf çevirimi işaretleri tablosuna göre) aktarılmış biçimleri mevcuttur. Metin okumalarında kapalı e ünsüzü gösterilmemiş, aslen kapalı e’li (/é/) olan kelimeler /i/ sesi ile yazılmıştır: bireliñ (002/11) (< bëreliñ “verelim”), gâret idüp (002/12) (< édüp), ilçisi (004/31) (< ilçisi), dimey (012/81) (< demey “demedem”), işik (036/29) (< eşik “kapı”).

Çalışmada Latin harflerine aktarılan metinler arasında bulunan ve neşriyatta 301 numaralı belge olan II. Selamet Gerey Han yarlığıyla ilgili önemli bir husus dikkat çeker. Çalışmada ilgili belgenin II. Selamet Gerey Han tarafından Prusya kralı Friedrik Agustov’a gönderildiği belirtilmiştir.⁷ Ancak belgenin içeriğinden, yarlığın Leh kralı III. August’a (1734-1763) gönderildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme ana başlığı, incelenen belgelerde bulunan fiil söz varlığı hakkında yapılan tespit ve değerlendirmeleri içerir. Değerlendirmeler arasında

⁶ Bu ana başlıkta ayrıntılı bir biçimde incelenen zaman ve kip eklerinin tamamı *Sonuç ve Değerlendirme* ana başlığında ayrıca tablo olarak verilmiştir (s. 641).

⁷ Çalışmada bu bilginin 2009 yılında yayımlanan neşriyattan alındığı görülmektedir. Bkz. Zernov, *Kırım Yurtına*, XLV. Neşriyattaki 301 numaralı belgenin Leh kralı III. August’a (1734-1763) gönderildiği düzeltilmesini ilk olarak Kołodziejczyk yapmıştır. Bkz. Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania, International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century), A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents* (Leiden, Boston: Brill, 2011), 247.

dikkat çeken tespitlerden biri Tarihî Kırım Türkçesindeki fiil malzemesinin hem Doğu hem Batı Türk lehçelerine ait söz varlığına sahip olduğu üzerinedir. Bu konunun açıklandığı kısımda söz konusu fiillerin incelenen metinlerdeki kullanım sıklıkları tablo olarak değerlendirilmiştir (s. 632). Bu tür bir değerlendirme Tarihî Kırım Türkçesinin ses bilgisi ile ilgili olarak da yapılmıştır. Buna göre metinlerde kelime başında /y/'li şekillerin mi, yoksa Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliklerinden olan /c-/'li şekillerin mi yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Belgelerdeki fiil söz varlığında aynı fiillerin ikili kullanımlarına rastlanmakla birlikte (yağıla-/cavla-, yet-/cet-, yiber-/ciber- vb.), /y-'li şekillerin ağırlıkta olduğu sonucuna varılmıştır (s. 633-634). Ayrıca incelenen yarıklardan tespit edilen fiil söz varlığının tamamı (280 fiil), kelimelerin farklı yazılışları ve kullanım sıklıkları da göz önünde bulundurularak tablo hâlinde listelenmiştir (s. 642-650).

Sonuç ve Değerlendirme ana başlığında ayrıca 30 maddeden oluşan genel bir değerlendirme yapılmıştır. İncelenen diplomatik yazışmalardan (1574-1742) hareketle Tarihî Kırım Türkçesinin on altıncı ila on sekizinci yüzyıllarını kapsayan yazı dilinin hem Uygur-Karlık Doğu lehçesi (Altın Orda etkisi) hem de Oğuz lehçesi dil özelliklerini (Osmanlı etkisi) taşıyan karma bir dil olduğu sonucuna varılmıştır.

Çalışmanın *Dizin* bölümünde, metinlerden elde edilen fiillerin tamamı listelenmiştir.

Banu Başer'in *Tarihî Kırım Türkçesinde Fiil -Kırım Diplomatik Yarıkları-* adlı kitabı, hakkında az sayıda çalışma bulunan Tarihî Kırım Türkçesinin dil özelliklerinin tespiti noktasında değerlidir. Eser, bir yandan Tarihî Kırım Türkçesinin ses ve şekil bilgisini ayrıntılı bir biçimde ortaya koyarken diğer yandan fiil söz varlığının özen ve dikkatle tespit edilmesinde izlediği yöntemle bundan sonra yapılacak söz varlığı ve tarihî gramer çalışmalarına emsal teşkil edebilecek niteliktedir.